

К. Т. МУХАМАДИ

ҚӨМЕКШІ ЕСІМ – СЕПТІК КАТЕГОРИЯСЫНЫҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ ҚОРСЕТКІШІ

Тілдерде септік мағынасын тек қосымшалар (жалғаулар) арқылы ғана бермейтіні қазір белгілі болып отыр. Мәселен, ғалым Е. П. Мартянова ол туралы былай деп жазады: «Поскольку в современном французском языке у имен существительных нет падежных флексий, синтаксические отношения выражаются посредством артикля, предлогов» [1, 8].

Ал түркі тілдерінде де септеуліктің септіктің мағынасын беретіні алғаш И. Гиганов, И. Хальфин, А. Троянский т.б. ғалымдар енбектерінен белгілі болды. Кезінде В. А. Богородицкий септік мағынасы септеуліктегі арқылы да берілетінін айтқан болатын [2, 147]. Бірақ ғалымдардың бұл мәселелеге оншалықты көніл аудармағаны түсініксіз.

Түркі тілдеріндегі аналитикалық септік мәселесін көтерген – проф. Ф. А. Ганиев. Ғалым нольдік тұлғадағы есім сөзben көмекшілердің (септеуліктің) тіркесін аналитикалық септік деп таниды. Ол татар тіліндегі 8 аналитикалық септік бар деп көрсетіп, олардың жасалу жолдарын, беретін мағыналарын анықтаған [3].

Проф. Ф. А. Ганиевтің түркі тілдеріндегі аналитикалық септік туралы теориялық тұжырымдары ғылымда тілшілер тараапынан колдау тауып, зерттелу үстінде. Атап айтқанда, өзбек тілінің маманы Х. Т. Ахтамова 1981 жылы «Последственные аналитические формы в современном узбекском литературном языке» атты тақырыпта кандидаттық диссертация жазып, өзбек тіліндегі аналитикалық септікке сипаттама жасайды. Ғалым Х. Т. Ахтамова: «Мы считаем, что аналитические и смешанные и синтетические формы категории падежа в узбекском языке составляют одну систему. Об этом свидетельствует материал, анализируемый в настоящей диссертации, на это указывает и Ф. А. Ганиев» – деп жазады [4, 3]. Сейтіп, ғалым Х. Т. Ахтамова септеулік арқылы жасалған септіктің аналитикалық тұлғалары парадигмаға енеді деп санайды. Және септеулік арқылы жасалған аналитикалық және синтетика-аналитикалық (аралас) тұлғалардың мағыналарын жан-жақты ашуға тырысады. Х. Т. Ахтамова өзбек тіліндегі аналитикалық

септік жасаушы 25 септеулік шылаулардың мағынасына талдау жасайды.

Қазақ тілінде аналитикалық септікке қатысты кейбір мәселелерді Н. Оралбаева көтерген болатын. Ғалым аналитикалық септікке қатысты кейбір ойларын алғаш рет 1986 жылы А. Қалыбаевамен авторлық бірлестіктегі шыққан «Қазіргі қазақ тілінің морфемалар жүйесі» атты еңбегінің «Қазақ тіліндегі көмекшілер» деген тарауында жазды. Н. Оралбаева сөздердің жалпы қарым-қатынасын қорсету керек болғанда, септіктің синтетикалық түрі қолданылады, ал септіктің мекендік мағынасын нактылы қорсету үшін көмекші есім тіркеседі деп, яғни септіктің аналитикалық тұлғасы қолданылады дейді [5, 164]. Ғалымның осы мәселелеге қатысты ойлары 2007 жылы шыққан «Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы» атты оқулығында «Аналитикалық септік» деген тарауда берілген. Оқулықта ғалым аналитикалық септіктің екі түрінің бар екенін айттып, оларды көмекші есімді аналитикалық септік және шылау арқылы жасалған аналитикалық септік деп екі топқа бөледі [6, 114-115]. Н. Оралбаева көтерген ғылыми мәселені ғалымдар жалғастыруды деуге болады. Бұл ретте М. Оразов еңбегін мысалға келгіруге болады. Әйткені көмекші есімдер септік категориясының аналитикалық тұлғасын жасайды деген пікірді Н. Оралбаева 1986 жылы айтқан. М. Оразов көмекші есімдерді зерттеген еңбегінде Н. Оралбаева пікірін жалғастырған. Көмекші сөздерге қатысты біраз мәселелерді жинақтап М. Оразов 1997 жылы «Көмекші сөздер» деген 2 кітап жариялаған. Ғалым М. Оразов «... кей көмекші сөздерді морфология аясында қарап, аналитикалық форматтың бір сынары деп танып, грамматикалық категориялардың қорсеткіші ретінде зерттеуге болады» [7, 5] деп, көмекші есімдердің аналитикалық тұлғаға қатысын атайды.

Жоғарыдағы ғалымдардың пікірінен аналитикалық септік көмекші сөздердің қатысы арқылы жасалынатындығы белгілі болды. Проф. Ф. А. Ганиев: «Следовательно, выражение падежа служебными словами для некоторых языков представляет обычное явление. К таким языкам

относятся и тюркские языки, где падежи выражаются не только аффиксами, присоединяющимися к основе, но и послелогами», — деп жазады [3, 2, 5]. Сөйтіп, ғалымдар септіктің аналитикалық тұлғасы септеуліктер мен көмекші есімдер қатысы арқылы жасалатыны көрсеткен.

Қазак тілінде септік категориясы мағынасының көмекші сөздер арқылы құрделенуі аналитикалық септік деп аталады. Көмекші есімдер арқылы септелген зат есімдер (*үйдің іши, үйдің, ішине, үй ішиң*) және септелген зат есім мен септеулік шылаулар тіркесі (*сабактан соң, жиналасстан кейін, күзден бұрын*) аналитикалық септікке жатады. Себебі, көмекші есімдер мен септеулік шылау да тек септік құрамында ғана қолданылады, септіктің мағынасын нақтылайды, құрделендіреді, олар септік жалғауымен қолданылған сөз сиякты бір сұраққа жауап беріп, бір ғана синтаксистік қызмет аткарады. *Сен үшін, мен туралы, өзім үшін* дегендер таза аналитикалық септік тұлғасы болып табылады. Бірақ олардың да «күні кешеге дейінгі жазбаларда *менің туралы, менің үшін, соның үшін* сиякты ілік жалғаулы сөзді менгеріп тұrsa, бұл күнде *мен туралы, мен үшін, сол үшін* деген жалғаусыз (немесе атау тұлғалы) сөзбен жұмсалуы нормаға айналды» [7, 174]. Көмекші есім — септік категориясының мағынасын құрделендіретін, толықтыратын, нақтылайтын тілдік бірліктің бір түрі. Тілімізде мынадай қолданыстар кездеседі. Мысалы, үйдің ішін тазалады — *үйді тазалады, үстелдің үстінде журнаджатыр — үстелде журнал жатыр, агаشتың түбін құрт жепті — агаشتы құрт жепті* т.б. Осы мысалдардағы септік жалғауларының мағынасы көмекші есіммен қолданылғанда сакталады. Яғни мұндай қолданыстарда олар бір-бірімен мағыналас, синонимдес. Сөйлеуші оларды өз қажетіне, мақсатына орай бірінің орнына бірін қолдана алады. Бұл көмекші есімнің септіктің грамматикалық мағынасын беретінін дәлелдейді. Ал ол көмекші есімді септік категориясының грамматикалық қорсеткіші деп тануға негіз болады. Және де бұл жағдай сөздің аналитикалық тұлғасын тану үшін оның синтетикалық тұғасының болуы шарт дейтін қағида да сай келеді.

Сондай-ақ жоғарыдағы қолданыстар бірін-бірі алмастыра алатын мағыналас, синонимдес сипатымен танылады және олар септік категориясының мағынасын нақтылайды, толықтырады. Кейбір ғалымдар көмекші есім қатысты тіркес-

терді таза аналитикалық тұлға емес, аралас тұлға яғни синтетика-аналитикалық тұлға деп таниды. Мәселен, М.Оразов былай деп жазады: «Біздінше, қазақ тілінде үшінші грамматикалық форма да бар сиякты. Ол аралас форма яғни синтетика-аналитикалық форма. Аралас формада әрі қосымша, әрі көмекші сөз қатынасады. Мысалы, **оқып отыр, айта бастады, үйге қарай (кетті), таудың басына (шықты)** т.б.» [7, 46]. Ғалымның бұл пікірімен келісетін тұстарымыз бар, кейбір мысал үшін келтірілген сөздерде қосымша мен көмекші сөздердің қатысып тұрғаны рас. Сондықтан да оны аралас тұлға деуге негіз бар. Аналитикалық тұлғаға қатысты пікір айтқан ғалымдардың көшпілігі оның үш элементтен тұратындығын да көрсетіп жүр. Ал **таудың басына (шықты)** дегенде бірінші элемент —**тау** толық мағыналы негізгі сөз де, екінші элемент — ілік септігінің қосымшасы, ол тек байланыстыруши қызмет аткарып тұр, **басы** сөзі көмекші есім **тау** сөзінің мағынасын толықтырып, дәл мағынада көрсетіп тұр. Бұл тәртіп көмекші етістіктерде де бар (аналитикалық тұлғада), бірақ оны аралас тұлға (синтетика-аналитикалық тұлға) деген сөз жок, тек етістіктің аналитикалық тұлғасы делінеді. Сондықтан ғалым келтірген **оқып отыр, айта бастады** дегендерді ғалымдар аналитикалық тұлға деп кана атайды. Ал, **үйге қарай (кетті)** дегенде септік жалғауы мен септеулік шылау бір аналитикалық формант жасайды. Сондықтан үйге қарай аналитикалық тұлғаға жатады. Бұл арада үй сөзіне жалғанып тұрған -ге барыс септік жалғауы бағыт мағынасын беріп тұр, **қарай** деген көмекшінің мағынасы оны толықтырып, нақтылап тұр. Алайда **үйге кетті мен үйге қарай кетті** дегендерде мағыналық ерекшеліктердің бар екені рас. **Үйге қарай кетті** дегенде кимылдың бағытына мән берілген, **үйге кетті** дегенде орынға мән берілген, **үйге** дегенде жалпы мекен аталаған.

Көмекші есіммен берілген мағынаны ешбір септік жалғауы бере алмайтын кездері болады. Мысалға, *Аттарын алысқа тізген көк арбаларға байлат тастап, Омар асыға барып үй сыртында жалғыз қаңқайып тұрған Игілікке келді* (Ф. Мұсірепов) деген сөйлемдердегі **үй сыртында** дегенді үйде деуге келмейді. Немесе *есік алдының қарын тазалады* — сөйлемдегі *есік алдының* дегенді — *есіктің* деуге болмайды.

Бұл жағдайды ғалымдар да көрсетіп жүр. Мәселен, М. Оразов: «Кейде тілімізде белгілі бір

септік жалғаулы көмекші есімнің орнына тек сол септіктің өзі қолданылу мүмкіндігі болады. Кей ғалым көмекші есім мен септеулік жалғауларапының мағынасы тен дегенде осы қасиетті басты дәлел ретінде ұсынады. Салыстырыңыз, **үйдің ішіне кірдім – үйге кірдім, таудың басына (шықтым) – тауға шықтым, киіздің үстіне отыр – киізге отыр** т.б. Бұл сияқты алмасулар, синонимдік колданулар ретінде көмекші есімдерге әр уақытта да сәйкес келе бермейтіндігі сыр емес. Мысалы, **үйдің алдын сыптырды** дегеніміз – **үйдің сыптырды** емес, **үйден дыбыс шықты** дегеніміз – **үйден дыбыс шықты** емес т.б.» [7651] – дей келіп сондықтан да ғалымдар тек қана көмекші есім септік жалғаулының синтаксистік қызметіндегі қызметте жұмсалады деп айтады. Сол себепті де көмекші есім мен зат есімнің тіркесін аналитикалық тұлға деп атау көпшілік ғалымдардың еңбегінде жоқ деп санайды. М. Оразовтың пікіріне қатысты мынаны айтуға болады

Бір категорияның синтетикалық тұлғасы мен аналитикалық тұлғасының мағынасында айырма болатыны заңды құбылыс. Егер олардың мағынасында айырма болмаса, оның біреуі колданыстан шығып қалған болар еді. Ол ғылымда дәлелденген етістіктің аналитикалық тұлғасынан да көруге болады. Мысалы, *жығыла жаздады* мен *жығылмады* бір емес. Олар бірінің орнына бірі жүре алмайды. Сондықтан да тілде синтетикалық тұлға да, аналитикалық тұлға да қызмет етіп, бірін-бірі толықтырады.

Көмекші есім септік жалғаулының мағынасын нақтыладап қана қоймайды, ол мағынаны қурделендіреді, синтетикалық септікпен бере алмайтын мағынаны білдіре алады. Ол – оның ерекшелігі. Көмекші есімдер зат есім сөзде, көлемдік, мезгілдік мағыналарды нақтылайды. Ал бұл мағыналар септік категориясына да тән. Тілде септіктердің грамматикалық және кеңістік деп болінетіні мәлім. Ал кеңістікті септіктер «... істін, қимылдың қайда бағытталғанын (барыс септік), қай жерден басталғандығын (шығыс септігі), қай жерде және қалай не арқылы болып жатқанын (жатыс, көмекші септігі), бір сөзben айтқанда, істін, қимылдың бағытын, мекенін білдіреді» [8,456] – дейтін болсақ, көмекші есімдерде ол мағына бар, сондықтан олар (көмекші есімдер) септіктердің көлемдік (мезгілдік) мәнін күшейті, нақтылау, толықтыру үшін жұмсалады.

Сөйтіп, септік категориясындағы бар мағынаны күшейтеді, қурделендіреді, анықтай түседі. Кейде септік жалғауларапы бере алмайтын мағынаны жамайды.

Көмекші есім зат есімнің мезгіл мәнін де нақтылады. Мәселен, *Табигатында нәзік еді, соңғы бір жыл ішінде мүлде арып, шұңғрайген қос жанары гана қалған* (Ә. Тарази). *Үй иесінің таңырғағанына қарамастан түн ішінде ат жегіп, елге тартып отырды* (Ж. Молдағалиев). *Шаруаларды құзелте бүрістірген ауыр қыстың аяғы* осы болатын (М. Әуезов). *Осылар соңғы бір жыл бойында бұрынғыдай ашық-жарқын емес* (М. Әуезов). Осы сөйлемдердегі бір жыл ішінде, түн ішінде, қыстың аяғы, бір жыл бойында деген аналитикалық септіктегі сөзтүлғалар заттың мезгіл мағынасын нақтыладап тұр. Бұл мысалдарда заттың мезгіл мағынасы көмекші есім мен септік жалғауы арқылы нақтыланған.

Сол сияқты ешбір мезгіл, мекен мағынасы жоқ зат есім сөздермен көмекші есім қолданылады, бірақ онда да септік мағынасымен нақтылау мағынасы болады. Ол да көмекші есімнің септіктің аналитикалық тұлғасын жасаудағы мағынасының бір ерекшелігі. Мәселен, *Құнанбай алдында да соны нық ұстармын деп еді* (М. Әуезов). *Бірақ Жиренше Абайдың артынан өкшелеп қалмай отырып, сойлей берді* (М. Әуезов). *Сондықтан алысты қойып, ағайын ішінде де мұны білетін жсан аз* (М. Әуезов) Көмекші есімдердің кеңістік мәнді септіктермен қолданылуы олардың өзіндік ерекшелігі болып табылады. 2002 жылы шыққан «Қазақ грамматикасында көмекші есімдерге тән кеңістік мағынасының нақтылануы олардың кеңістік (көлемдік) септіктермен тіркесуінде айқындалады деп жазылған: «Көмекші есімдерге тән кеңістік мәнінің мейлінше айқындала, саралана тұсуі олардың кеңістік қатынасты білдіретін барыс, жатыс, шығыс септіктерінде жұмсалуымен өзектес, сонымен сабактас» [9, 448]. Бірақ бұл көмекші есімдер тек қана кеңістік мәнді септіктермен ғана тіркеседі деген сөз емес.

Көмекші есімдер кеңістік септіктерден өзге де септіктермен қолданыла береді. Бірақ ондайда көмекші есімдер өздеріне тән мекендік мағынасын бәсендегітіп, басқа грамматикалық мәнді күшейтеді. Мысалы, *есіктің алдын сыптырды* дегенде табыс септікте айтылып объектілік қатынасты білдіріп тұр. Көмекші есімдердің септік жүйесінде каралуына тағы да бір себеп – олар

тек септік құрамында, септелген зат есім құрамында ғана қолданылады. Көмекші есімдер септелеңтін зат есім құрамында ғана қолданылады. Көмекші есімдер септелеңтін зат есімдерге тіркеңіп барып, зат есімге жалғануға тиіс септік қосымшасын өзіне қабылдап, сойлемде зат есім сөзбен біртұтас сөзтүлға жасайды. Бұл туралы проф. Н. Оралбаева: «*Күй ішінде, сөз ішінде* дегендерді *куйде, сөзде* деп айтуда болады деп: «Сонда күй, сөз деген зат есім сөздерге жалғанатын септік жалғауы көмекші есім арқылы негізгі сөзге жалғанып тұр. Демек, *күй ішінде* – біртұтас сөзтүлға, *сөз ішінде* – біртұтас сөзтүлға. Бұдан көмекші есімнің лексикалық сөздерге (*күй, сөз*) грамматикалық мағына үстейтін грамматикалық көрсеткіштер қатарындағы тілдік бірлік екенін көруге болады», – деп дұрыс айтқан [6, 117].

Зат есімнің септік жалғауын көмекші есім арқылы қабылдайтын жағдайы көмекші есімдердің септік категориясына қатысы барын дәлелдейді. Зат есім мен көмекші есім тіркессенде зат есімге жалғануға тиісті септік қосымшалары көмекші есімге жалғанады. Зат есім көмекші есім арқылы септелеңді және осылайша барлық септік жалғаулары бойынша түрленеді. Ал көмекші есім септік жалғауын тіркестіруші, жалғастыруышы қызмет атқарады. Көмекші есім арқылы зат есімге жалғанған септік жалғаудың мағынасы әрине, зат есімге қатысты. Ал көмекші есім септік мәнін күштейді, нақтылайды. Сөйтіп, көмекші есім мен септік жалғауы зат есімге грамматикалық мағына жамайтын тілдік бірлік болып табылады.

Зат есімге көмекші есім тіркеңіп қолданылғанда, зат есім мен көмекші есімді ілік септік жалғауы мен тәуелдік жалғаудың 3-жағы байланыстырып тұрады. Ілік септік жалғауы зат есімге жалғанады, ал тәуелдік жалғауы көмекші есімге жалғанады. Бұл өзгермейтін, тұрақты байланыс. Тек ілік септігінің нөлдік тұлғасында қолданылатын кездері де болады. Осындағы ілік септіктің байланыстырушылық қызметі негізінде аналитикалық формантка қатысы бар. Аналитикалық формант қосымша мен көмекші сөздің бірлігінен тұратынын ескерсек, ілік септігі қосымшада, көмекші сөзтүрлі көмекші есімдер болады. Мысалы, *үйдің іши* дегенде – *дің іші* аналитикалық формант, *таудың басы* дегенде – *дың басы* аналитикалық формант болады.

Көмекші есім өзі тіркессен сөздің құрамында ғана сойлем мүшесі болуға қатысады. Өздігінен сойлем мүшесі болмайды.

Сондай-ақ көмекші есімдер арқылы жасалған аналитикалық тұлға септік категориясының парадигмасына кіреді, басқа ешбір категорияның жүйесіне, парадигмасына қатысы жок.

Сонымен, көмекші есімдер септікпен тығыз байланысты. Ол көмекші есімге берілген анықтамада айтылады. Жоғарыда келтірілген «Қазақ грамматикасында» көмекші есімдерге мынадай анықтама берілген: «Көмекші есім деп грамматикалық өзгеріске түсіп деректізденудің (абстракцияланудың) нәтижесінде заттық мағынасынан айрыла бастаған тәуелдік жалғаулы көбіне мекендік септіктерде қолданылып матаса байланысқан тіркестің екінші сынары қызметінде жұмысалатын зат есімнің кеңістік мәнді ерекше бір тобын айтады» (астын сызған – Қ. Мұхамади). Зат есім сөздер көмекші есіммен қолданылған уақытта зат есім көмекші есім арқылы септелеңді. Көмекші есім грамматикалық көрсеткіш ретінде септік мәнін білдіреді, оны нақтылайды, кенейтеді. Кейде ешбір септік қосымшасы бере алмайтын мағынаны білдіретін қызметімен, қасиетімен ерекшеленеді.

ӘДЕБИЕТ

1. Мартынова Е.П. Французские предлоги и их соответствия в русском языке. Харьков, 1964.
2. Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание. Казань, 1957.
3. Ганиев Ф.А. Вопросы морфологии татарского языка. Казань, 1980.
4. Ахтамова Х.Т. Последовательные аналитические формы в современном узбекском литературном языке: Автореф. канд. дис. Ташкент, 1981.
5. Қалыбаева А., Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тілінің морфемалар жүйесі. Алматы, 1986.
6. Оралбай Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. Алматы, 2007.
7. Оразов М. Көмекші сөздер. Ташкент, 1997.
8. Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы. Астана, 2001.
9. Қазақ грамматикасы. Астана, 2002.

Резюме

Рассматриваются служебные имена как языковые единицы, образующие аналитические падежные формы.